

НОРМА ПРАВА ЯК ПРЕДМЕТ ДИСКУСІЙ В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Норма права належить до традиційної проблематики загальної теорії права. Їй присвячені творчі доробки зарубіжних і вітчизняних дослідників різних наукових спрямувань та історичних періодів. Рівень розробки проблем, пов'язаних з юридичною нормою, являється своєрідним „барометром” стану розвитку того чи іншого періоду правової думки. Завдяки цьому норма права перетворилася із звичайної категорії в артефакт культури, велике культурне завоювання людства. Свого часу в юридичній літературі було висловлено міркування, що без повного й остаточного усвідомлення всіх проблем, які пов'язані з основною чарункою правової матерії, – нормою права, важко буде рухатися далі [1, с.22].

Це твердження зберегло свою актуальність і сьогодні. Адже, незважаючи на значну кількість наукових праць, які стосуються юридичної норми, можна констатувати, що проблемі норми права пощастило за кількістю присвяченої літератури, але не пощастило в частині загальноприйнятого її вирішення. Зокрема, відсутня єдність у розумінні поняття норми права та її структури, видів, функцій. Особливо ваги набуває розгляд цих питань у контексті осмислення норми права та окремих її різновидів у механізмі правового регулювання суспільних відносин. З огляду на це, слід детальніше зупинитися на основних аспектах сутнісної характеристики норми права в сучасному правознавстві.

Значний внесок на шляху до пізнання норми права зробила плеяда вчених-юристів, яка об'єднує у своїх лавах представників дореволюційної (М.М. Коркунов, І.В. Михайловський, Л.Й. Петражицький, Г.Ф. Шершеневич та ін.), радянської (М.Г. Александров, С.О. Голунський, П.О. Недбайло, О.Ф. Шебанов та ін.) та сучасної української (С.В. Бобровник, Є.В. Бурлай, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін.) і російської (С.С. Алексеев, В.К. Бабаєв, М.Й. Байтін, Б.І. Пугінський та ін.) юридичної науки.

Враховуючи те, що правова дійсність безперервно розвивається й водночас модернізується, в межах статті нами планується актуалізувати та спробувати вирішити такі завдання: по-перше, проаналізувати основні підходи до визначення поняття юридичної норми, її ознак та структури; по-друге, розглянути наявні теоретико-методологічні проблеми, що притаманні класичній (традиційній) концепції норми права; по-третє, за

результатами узагальнення різних науково-теоретичних поглядів запропонувати власний підхід до розуміння означеної проблеми.

У ретроспективному аспекті має місце досить складна і суперечлива історія зародження та подальшого становлення поняття норми права протягом багатьох століть. Відсутність єдності в поглядах правознавців на природу норми права є цілком закономірним фактом та пояснюється тим, що юридична норма, будучи основною категорією права, досліджувалася в межах різних шкіл праворозуміння. Кожна з них по-своєму обґрунтовувала процеси виникнення, розвитку, функціонування та наявні тенденції у праві, намагаючись дати власне бачення норми права, її змісту та особливостей. Наступність та запозичення так переплелися в історії розвитку вітчизняних концепцій норми права, що їх іноді важко розмежувати, а споконвічне „своє” неможливо відокремити від того, що було привнесене, пристосоване і стало „своїм”.

Звідси в дещо узагальненому вигляді слід зазначити, що в основі поняття норми права лежить ключовий термін, через який здійснюється трактування норми права, та деяка досить подібна (однак, варіативна) кількість ознак, що її характеризують. У зв'язку з цим вбачається за доцільне розглянути основні підходи до розуміння норми права, попередньо взявши за критерій визначальний термін, що лежить в основі тієї чи іншої дефініції означеного поняття.

1. Визначення норми права в якості правила поведінки. Так, на думку С.В. Бобровник, норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держави на суспільство шляхом надання суб'єктам певних прав та покладення обов'язків, охороняється та гарантується державою можливістю примусового впливу [2, с.367]. Подібні трактування норми права саме через правило поведінки зустрічаються в переважній більшості наукових праць як сучасних вітчизняних (С.Л. Лисенков, О.І. Осауленко, М.Й. Сидоренко та ін.), так і російських теоретиків права (Т.М. Радько, В.М. Хропанюк, О.Ф. Черданцев та ін.). При цьому слід відмітити, що в межах означеного підходу мають місце й інші дослідницькі напрямки, суть яких зводиться до того, що норма права розглядається не через стійке словосполучення „правило поведінки”, а лише за допомогою слова „прави-

ло". Норма права визначається як правило загального характеру (В.В. Оксамитний), загальнообов'язкове правило (А.Б. Венгеров), правило регулювання суспільних відносин (В. С. Нерсесянц) тощо.

2. Визначення норми права в якості припису (В.М. Сирих, В.М. Шаповал та ін.). Зокрема, М.Й. Байтін визначає норму права як вихідний від держави та такий, що нею охороняється, загальнообов'язковий, формально-визначений припис, виражений у вигляді правила поведінки або відправного установлення й являється державним регулятором суспільних відносин [3, с.208].

3. Визначення норми права в якості веління (В.М. Баранов, В.А. Толстік та ін.). У контексті цього підходу В.К. Бабаєв інтерпретує норму права як загальнообов'язкове веління, яке виражене у вигляді державно-владного припису та регулює суспільні відносини [4, с.371].

4. Визначення норми права в якості моделі. Відповідно до міркувань М.М. Рассолова, О.В. Лучина та Б.С. Езбеєва, норма права – це необхідна для існування держави та суспільства модель відносин, яку суб'єкти права з'ясовують та виражають різними способами з метою побудови, збереження, захисту належного порядку та забезпечення стабільного здійснення особистих справ [5, с.228].

Окрім зазначених вище підходів у юридичній літературі містяться й інші. Так, О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський визначають норму права через термін „норма” [6, с.132]. На нашу думку, останній підхід у деякій мірі не відповідає загальній логіці формулювання юридичних понять: має місце помилка, яка в логіці називається „коло у визначенні”.

Проаналізований вище плюралізм поглядів на проблему визначення поняття норми права зумовив існування різних точок зору щодо питань ознак останньої. У наукових джерелах серед найпоширеніших ознак норми права виокремлюють наступні:

а) загальнообов'язковість; б) формальна визначеність; в) загальний характер; г) представницько-зобов'язуючий характер; г') встановлюється або санкціонується компетентними державними органами; д) охороняється (гарантується, забезпечується) всіма заходами державного впливу, включаючи примус; е) нормативність; є) системність; ж) елемент системи норм права; з) абстрактність; и) владний характер; і) функціональність; ї) ясність тощо.

Окремими правознавцями до переліку ознак норми права включається від двох до дев'яти її особливостей. При цьому потрібно враховувати деякі вихідні моменти з метою уникнення повторень: по-перше, сутність однієї й тієї ж ознаки може бути представлена різними словесними формулюваннями; по-друге, певні ознаки юридичних норм можуть являтися ускладненими, вклю-

чаючи автоматично в себе інші, більш деталізовані риси; по-третє, система ознак норми права повинна містити у своєму складі таку кількість останніх, щоб забезпечити оптимальну ідентифікацію юридичних норм серед інших явищ соціальної та правової сфери.

Відсутність однозначного вирішення характерна також для питання структури норми права. В юридичній літературі в дещо метафоричній формі відмічається, що як здорове коріння обумовлює здоров'я всього дерева, так і правильний погляд на структуру юридичної норми у великій мірі визначає істинність основних правових теорій [7, с.5].

Згідно з нашою точкою зору, переважну більшість поглядів вчених на питання структури норми права доцільно об'єднати за подібними ознаками у групи та розглядати в межах таких концепцій:

1. Трьохелементна (тричленна, триланкова) концепція структури норми права є класичною (традиційною) в юридичній науці, її підтримують переважна більшість правознавців. Вважається, що ця концепція вперше була сформульована радянськими вченими С. О. Голунським (пізніше дослідник виступив за її перегляд) та М. С. Строговичем. У подальшому цей підхід знайшов розвиток у наукових працях інших теоретиків права, почав трактуватися у вигляді беззаперечного постулату. Означений статус за трьохелементною структурою норми права зберігся в сучасній українській та російській юридичних доктринах.

Основний зміст цієї концепції зводиться до наступного: 1) ідеальна логічна структура норми права складається із трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які у своїй єдності акумулюють необхідний регулятивний потенціал, що повинен знаходитися в основі системи права; 2) структурні елементи норми в переважній більшості містяться в окремих статтях одного або навіть різних нормативно-правових актів; 3) структура норми права як логічна взаємодія гіпотези, диспозиції та санкції в найбільш загальному вигляді може бути відображена формулою (лінійною схемою): „якщо – то – інакше”.

2. Двохелементна (двочленна, дволанкова, біомна) концепція структури норми права об'єднала дещо меншу кількість прихильників у юридичній науці. Позицію цього підходу розділяють та підтримують такі вчені як Б.Т. Базилов, В.П. Казимірчук, С.В. Курилев, Є.Я. Мотовіловкер, А.І. М'ягких, М.П. Томашевський, В.В. Трутень, О.Ф. Черданцев, В.О. Шабалін та ін.

Двочленний підхід до структури норми права був у цілому характерний для поглядів дореволюційних правознавців. Означена концепція щодо структури норми права знайшла свій подальший розвиток у міркуваннях як радянських, так і сучасних дослідників. Суть цієї концепції полягає в тому, що, по-перше, справжня логічна структура норми права складається із двох елементів (умова та юридичний наслідок); по-друге, двочленна струк-

тура норми залежить від різновиду норм права: регулятивні (первинні) складаються із гіпотези та диспозиції, охоронні (вторинні) – гіпотези та санкції; по-третє, диспозиція та санкція на відмінну від гіпотези, не різнопорядкові, а однорідні явища; по-четверте, структура норми права може бути виражена логічною зв'язкою „якщо – то”.

3. Компромісна (комплексна, дуалістична) концепція будови норми права є логічним результатом розвитку вчення про структуру норми права та бажанням вчених зблизити вищерозглянуті два підходи. Ця концепція охоплює погляди різних теоретиків права та має альтернативні варіанти свого вирішення.

Однак, прерогатива належить підходу, що був запропонований та в подальшому розвинутий С.С. Алексєєвим. Головна ідея позиції вченого зводиться до того, що норму права слід розглядати у двох аспектах: логічну норму та норму-припис. У відповідності до цього інтерпретується структура норми права: логічна норма має у своєму складі три елементи (гіпотезу, диспозицію та санкцію), а норма-припис – два елементи (гіпотезу та диспозицію (санкцію)). Лише за одночасної характеристики елементів логічної норми права та елементів норм-приписів забезпечується всебічний аналіз змісту правових норм [8, с.63].

Окрім того, в межах цієї концепції необхідно відмітити й наступні науково-теоретичні позиції, згідно з якими виокремлюють: потенційну (потенціальну) та реальну (актуальну) структури норми права (П.Б. Євграфов); логічну та реальну структури норми права (В.Д. Перевалов); структуру норми права як загальну, одиничну та особливу категорію (Г.І. Шатков); внутрішню структуру (зовнішню форму) та зовнішню структуру (внутрішню форму) норми права (В.Л. Кулапов); структуру норми права в широкому та вузькому розумінні (М.А. Туліглович) та ін.

4. Варіативна (факультативна, змінна) концепція структури норми права. Її зміст полягає в тому, що структура норми права містить як обов'язкові, так і факультативні елементи (загальна кількість елементів до уваги не береться).

На думку групи вчених (В.С. Основін, А.В. Рибін, Б.В. Шейндлін), диспозиція визнається обов'язковим елементом, у свою чергу гіпотеза та санкція – факультативними. Відповідно до поглядів інших правознавців (О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський) статусом факультативного елементу наділена санкція. Дещо по-іншому цю проблему вирішують прихильники наступного підходу (Ф.Н. Фаткуллін, М.М. Рибускін, Р.В. Шагєва): іманентними (обов'язковими) елементами норми права є диспозиція та санкція. Окрім того, в межах варіативної концепції потрібно виокремити „атрибутивний” напрямок. Зокрема, до атрибутів норми права відносить лише санкцію (Ю.В. Кудрявцев, Д.В. Малихін) або гіпотезу та санкцію (О.Е. Лейст).

Поглядам щодо зменшення структурних складових юридичної норми протистоять бажання їх збільшення за рахунок факультативних частин. Так, поряд з класичними трьома елементами виокремлюють четвертий, факультативний – заохочення (П.М. Рабінович). Варіативна концепція структури норми права знайшла підтримку серед представників галузевих наук, переважно конституціоналістів.

5. Широка (розширена) концепція структури правової норми має місце в наукових доробках вчених (О.В. Берг, П.О. Сорокін), які прагнули виокремити більше ніж три традиційні елементи, при цьому кожен з яких є обов'язковим.

На думку А.С. Піголкіна, в будь-якій правовій нормі для того, щоб вона була дійсно діючим регулятором суспільних відносин, обов'язково мають бути прямо або опосередковано визначені наступні положення, які б знайшли своє місце у відповідних елементах норми права: а) сфера суспільних відносин (так звана „гіпотеза”); б) суб'єктивний склад; в) зміст самого припису поведінки (диспозиція); г) наслідки порушення диспозиції (санкція) [9, с.5]. Необхідно звернути увагу на те, що складність та суперечливість розвитку теорії норми права та її структури чітко прослідковуються в поглядах А.С. Піголкіна. Зокрема, вчений спочатку підтримував та всіляко обґрунтовував тричленну структуру норми права, дещо пізніше відстоював означену вище чотиричленну структуру, а згодом почав поділяти думку про відсутність єдиної універсальної структури норми права, надаючи перевагу двочленній концепції.

6. Інші підходи до структури норми права, спільним для яких є те, що їхні представники намагаються вирішити цю проблему за допомогою потенціалу інших суспільних наук: логіки (Г.Т. Чернобель), соціології (в деякій мірі – А.Б. Венгеров).

Множинність різних точок зору щодо питання структури норми права свідчить про термінологічну плутанину і, відповідно, змішування принципів різних підходів до структурування юридичних норм. Основна причина цього полягає у внутрішніх суперечностях, що характерні класичній концепції юридичної норми (як представницько-зобов'язуючого, абстрактно сформованого, трохелементного правила поведінки). В узагальненому вигляді ці протиріччя зводяться до наступного: 1) неможливо за допомогою родового, визначального словосполучення „правило поведінки” охопити найбільш суттєві ознаки усіх різновидів норм права. Так, досить часто вчені, розглядаючи юридичну норму як правило поведінки, вирізняють у якості окремих норм дефінітивні, норми-принципи та інші, які в цілому не являються правилами поведінки. Звідси виникає складність під час ідентифікації юридичної природи явищ, які виходять за межі поняття норми права в її класичному розумінні як правила поведінки; 2) невідповідність струк-

тури норми права реальному тексту нормативно-правового акту або іншому формально-юридичному джерелу права; 3) неврахування сутності окремих ознак норми права по відношенню до конкретних її видів, зокрема дослідники наводять таку ознаку норми права як представницько-зобов'язуючий характер, а нижче виокремлюють такі різновиди норм як уповноважуючі та зобов'язуючі; 4) наявність суб'єктивного фактору, що завжди присутній під час абстрактного формулювання норми права окремо взятим суб'єктом права.

З огляду на ці причини, прихильники класичної теорії норми права ввели в поняттєвий апарат правознавства нове поняття „нормативно-правовий припис”. У процесі розвитку теоретичних уявлень про нормативно-правовий припис у науковій думці сформувалися дві основні концепції розуміння сутності цього явища. В основі дискусії знаходиться питання про те, чи слід вважати нормативно-правовий припис структурною частиною тексту нормативного акту чи мінімальним правовим велінням. Незважаючи на значний плюралізм думок, більшість вчених висловили як мінімум одну спільну ідею: нормативний припис не можна ототожнювати тільки з формою або тільки зі змістом права. Очевидно, що складність віднесення нормативно-правового припису до форми або змісту права свідчить тільки про одне – останній являється нормою права, єдністю форми та змісту, тобто неподільним мінімальним елементом об'єктивного права.

На підставі викладеного вище видається можливим визначити норму права як загальнообов'язкове, формально-визначене, логічно завершене державно-владне правове положення, встановлене уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою регулювання суспільних відносин.

У найбільш загальному вигляді ознаки норми права можуть бути систематизовані наступним чином:

- 1) являється правоположенням:
 - а) державно-владним;
 - б) логічно завершеним;
- 2) пов'язана з державою:
 - а) встановлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості;
 - б) забезпечується авторитетом та силою держави;
- 2) є формально визначеною:
 - а) знаходить своє вираження в нормативно-правовому акті або іншому формально-юридичному джерелі права
 - б) чітко визначений порядок встановлення чи санкціонування;
- 3) має загальнообов'язковий характер:
 - а) носить неперсоніфікований характер;
 - б) поширює свою дію на невизначену кількість випадків;

в) являється обов'язковою для всіх суб'єктів права, кому вона адресована;

4) виражає міру встановленої в суспільстві соціальної справедливості та вбирає в себе все багатство соціального досвіду суспільства та держави, різноманітність особливого, індивідуального, окремого;

5) функціональне призначення полягає в найбільш доцільному та ефективному регулюванні різних сторін суспільних відносин.

Розгляд норми права у вигляді логічно завершеного правоположення породжує питання про граматичну одиницю тексту нормативного акту, в межах якої „матеріалізується” норма права. Це питання має принципове значення, оскільки основною формальною ознакою норми права являється його безпосереднє вираження в тексті нормативно-правового акту. На основі аналізу останнього нами робиться припущення, що у своїй переважній більшості граматично ціле речення співпадає з нормою права, однак у певних випадках норма права може бути виражена частиною речення. В останньому випадку вона викристалізовується за допомогою нескладної мислиневої операції: або добудовування незавершеного речення, або вичленення зі складу складного речення простого.

Грунтуючись на здобутках сучасної лінгвістики, слід відмітити, що з точки зору синтаксису типове речення завжди бінарне за своєю структурою. Звідси можна припустити, що останнє якимось чином відображається на структурі конкретної норми права та повністю відповідає змісту двоелементної концепції структури норми права. На основі цього припущення та нашого уявлення про поняття норми права, а також методологічного потенціалу двочленної концепції, представляється, що кожна норма права складається із двох елементів.

Отже, на основі проведеного у статті дослідження слід відмітити, що норму права потрібно розглядати в якості універсальної категорії, яка втілює в собі все багатство інтелектуально-вольового змісту та юридичної форми. Постійні дискусії щодо розуміння сутності норми права являються результатом недосконалості, внутрішньої суперечливості перш за все класичної концепції норми права, яка, на жаль, у сучасній теорії права залишається панівною. Відповідно до нашого переконання, інтерпретація норми права як відносно самостійного, стійкого та автономно функціонуючого в механізмі правового регулювання правоположення дозволить усунути ознаку полемічності сучасної теорії юридичних норм.

Література:

1. Голунский С.А. К вопросу о понятии правовой нормы в теории социалистического права /

С.А. Голунский // Советское государство и право. – 1961. – № 4. – С. 21 – 37.

2. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

3. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Изд. 2-е доп. / М.И. Байтин – М.: ООО ИД „Право и государство”, 2005. – 544 с.

4. Теория государства и права: Учебник / Под. ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 2003. – 592 с.

5. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под. ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 640 с.

6. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 382 с.

7. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права / Е.Я. Мотовиловкер. – Воронеж, Изд-во Воронежского университета, 1990. – 136 с.

8. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Т. II / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. – 360 с.

9. Пиголкин А.С. Нормы советского права и их толкование: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история правовых учений” / А.С. Пиголкин. – Л., 1967. – 18 с.

УДК 343.977

Л. Л. ПАТИК

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПАСПОРТНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ УКРАЇНИ

Анотація

Стаття присвячена історичному аналізу розвитку та становлення системи паспортної реєстрації України. Встановлено перші згадки про виникнення такого документа, як паспорт у світі. Досліджені основні етапи розвитку паспортної системи, починаючи від Царської Росії і дотепер. Досліджено низку документів, які виконували роль паспорта на кожному історичному етапі розвитку держави.

Ключові слова: “проезжие письма”, “адресный билет”, паспорт, вид на проживання, трудова книжка, посвідчення особи, метрична виписка, паспортна система.

Кожна держава для її нормального функціонування потребує здійснення контролю населення. З цією метою була створена паспортна система, діяльність якої урегульована правовими нормами, що торкаються суспільних відносин, пов'язаних із проживанням і пересуванням громадян з однієї місцевості в іншу, їх обліком і впорядкуванням, гарантуванням державної безпеки.

Як відомо, кожне суспільне явище має свою історичну спадщину, аналіз якої надає можливість виявити основні віхи й тенденції його розвитку. Історія виникнення паспортної системи та власне паспорта є цікавою і необхідною для всестороннього і наукового розуміння значення такого документа для України.

Серед істориків та вчених-криміналістів, які досліджували історію виникнення паспорта у світі та паспортної системи СРСР, слід назвати: І.С. Андрієвського, Ф.О. Брокгауза, П.Н. Галанзу, Б.С. Громакову, О.В. Дулова, І.О. Ефрона, І.Ф. Крилова, Р.В. Нарбутова, О.М. Прохорова, Р.К. Рибальченка, Б.Т. Шуміліна та інших.

Метою статті є історичний аналіз розвитку та становлення системи паспортної реєстрації нашої держави.

Як свідчать історико-літературні джерела, паспортна система виникла у XV столітті [9, с.923; 6, с.5]. Вона відмежувала осіб, зайнятих комерційною та господарською діяльністю від бідних, бродяг, біглих християн, яких на той час було дуже багато і які постійно змінювали своє місце перебування. Поряд з цим, паспортна система забезпечувала ремісникам і торговцям свободу пересування всередині держави і за її межами, з обов'язковим пред'явленням цього документа у місці прибуття.

Паспортна система розвивалась і вдосконалювалась з кінця XVIII ст. та набула високого рівня на початку XIX ст.. В руках держави вона стала зручним засобом закріплення класової нерівності в інтересах правлячих меншин, а нині є засобом державного обліку, контролю і регулювання міграції населення за допомогою паспортів.

Документ, що посвідчував особу, незважаючи на свій вигляд і назву, з'явився ще з давніх часів. У період рабовласницької держави існували спеціальні знаки, які виконували роль паспорта. Так, у Давньому Вавилоні документом, що посвідчував особу раба, була табличка з його іменем та особистим клеймом – татуванням на тілі [2, с. 51].

Існування паспорта також було зафіксовано в Римській імперії. Так, в Єгипті він слугував головним документом для виїзду морем, незважаючи навіть на наявність таких обов'язкових документів, як дозвіл на виїзд і документи про сплату мита. Паспорт був і в римських легіонерів, який мав вигляд двох з'єднаних бронзових пластинок з відповідними записами, завіреними військовою печаткою [10, с. 448-449].